

кандидат філологічних наук, доцент,
викладач кафедри мовознавства
Вінницького національного
технічного університету

ВІДОБРАЖЕННЯ НАЗВ КОЛЬОРІВ В АНТРОПООСНОВАХ ПІВНІЧНОЇ ДОНЕЧЧИНИ

Актуальність дослідження. Прізвищева антропонімія дає багатий матеріал для дослідження взаємозв'язків між апелятивами і власними особовими іменами, для реконструкції реліктової лексики чи словотвірних моделей, а також для вивчення етнічної історії, побуту народу, його матеріальної та духовної культури.

Українська прізвищева антропоніміка вже має помітні успіхи в дослідженні нового фактичного матеріалу різних українських ареалів, проте й досі наявні проблемні аспекти щодо вивчення семантики та словотвору цих антропонімних одиниць, які вимагають подальших розробок.

Надзвичайно цікаву та цінну групу складають прізвища, антропооснови яких вказують на фізичні особливості людини, оскільки цей різновид лексики зберігає автохтонні погляди народу на особливості зовнішності. З-поміж такої групи вирізняються прізвищеві антропооснови, що характеризували людину за кольоровою ознакою. Ці прізвища були предметом вивчення багатьох українських учених-ономастів регіональної антропоніміки, зокрема Закарпаття (П.П. Чучка), Бойківщини (Г.Є. Бучко), Лемківщини (С.Є. Панцьо), Верхньої Наддніпрянщини (І.Д. Фаріон), Гуцульщини (Б.Б. Близнюк), північної Тернопільщини (С.В. Шеремета), Правобережного Побужжя (Т.Д. Космакова), Північного Лівобережжя (О.Д. Неділько), Полтавщини (І.Д. Сухомлин), Лубенщини (Л.О. Кравченко), Кіровоградщини (Т.В. Маргалога), Опілля (Г.Д. Панчук), Буковини (Л.В. Кракалія), Нижньої Наддніпрянщини (І.І. Ільченко), Дніпровського Припоріжжя (І.А. Корнієнко). Проте лінгвістична багатогранність «кольористичних» прізвищ зумовлює необхідність створення загальноукраїнської характеристики прізвищ цього різновиду, що містив би всю амплітуду онімів цього різновиду.

Аналіз прізвищ цього різновиду північної Донеччини зумовлено необхідністю детально дослідити відображення регіональних культурних феноменів у прізвищах. Прізвища північної Донеччини не були предметом спеціального ономастичного вивчення, тому ці антропооснови необхідно дослідити з погляду збереження в їх складі архаїчної, рідковживаної, а іноді й втраченої лексики, а також із погляду відповідної лексичної специфіки найменування. Сучасний антропонімний матеріал східних областей України залучався до наукового аналізу В.Д. Познанською та Ю.М. Новиковою [6; 7; 8], проте результати нашого дослідження уможливають більш детальне вивчення цього густонаселеного ареалу та уточнюють регіональну специфіку цієї території, доповнюючи загальну картину антропонімікону східної України. Необхідність усебічного й комплексного аналізу прізвищ цього географічного регіону зумовлює актуальність обраної теми.

Метою роботи є аналіз лексико-семантичної специфіки українських прізвищ північної Донеччини, мотивованих назвами кольорової гами. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких конкретних **завдань**: здійснити семантичний аналіз прізвищ зазначеної групи; запропонувати кількісний аналіз прізвищ зазначеного регіону; розкрити роль кольорової лексики у формуванні прізвищ; охарактеризувати семантику апелятивів української мови, відображених в основах прізвищ, запропонувати порівняльний аналіз прізвищ цієї групи із залученням антропонімного матеріалу інших регіонів України. **Об'єктом** дослідження є сучасні українські прізвища північної Донеччини, антропооснови яких мотивовані назвами кольорів, а предметом аналізу – їхня лексико-семантична специфіка.

Виклад основного матеріалу. Антропооснови, мотивовані назвами людей за особливостями кольору волосся, рис обличчя та інших частин тіла, є найчисленнішою групою прізвищ з-поміж групи прізвищ, що вказують на фізичні ознаки людини. Нами зафіксовано 300 прізвищ. Ця група також численна й у центральних та східних районах Донеччини, проте поступається прізвищам, антропооснови яких утворилися від назв фізичних вад [6].

Колір шкіри, волосся та інших частин тіла був тією виразною ознакою, яка відразу впадала в око та слугувала яскравою характеристикою індивіда. Якщо людина виділялася з-поміж колективу тим, що мала біле волосся, то це могло послугувати приводом для отримання прізвиська *Біловолос* чи *Біловолосенко*.

Прізвища північної Донеччини із семантикою кольору складають багату й різноманітну лексико-семантичну групу. Вони вказують на колір **волосся**: *Руденко* (254), *Русий* (6), *Сивенко* (2), *Черниш* (4); **брів**, **вусів**, **бороди**: *Чорноусий* (8), *Жовтобровко* (4); **очей**: *Сіроок* (8), *Кароок* (1); **зубів**: *Білозуб* (5); **рук та ніг**: *Білорученко* (8), *Білоручко* (2); **шиї**: *Білошиєнко* (2).

В.Д. Познанська, аналізуючи прізвища Донеччини, які вказують на зовнішні ознаки носія, виділяє підгрупу «колір шкіри чи волосся» із прикладами: *Біленко*, *Білоусенко*, *Гніденко*, *Руденко*, *Сивенко*, *Сизоненко*, *Чаленко*, *Чорноусенко* [9, с. 52]. І.А. Корнієнко, дослідниця антропоніміки Дніпровського Припоріжжя, в лексико-семантичній групі «назви осіб за кольором шкіри, волосся, частин тіла» називає найактивнішими семами «білий», «чорний», «рудий», «рижий» (*Білай*, *Білашенко*, *Черненко*, *Руденський*, *Рижак*) [3, с. 106]. Ю. Бабій у ЛСГ «назви осіб за кольором волосся, шкіри, обличчя» вважає найпоширенішими у Середній Наддніпрянщині прізвища *Білик*, *Білогрудов*, *Рудень*, *Смолійчук*, *Черничко* тощо [1, с. 44]. У прізвищевому антропоосновах північної Донеч-

чини переважають чотири кольори: білий, чорний, рудий, сірий. Таку ж динаміку активності зазначених кольорів можна спостерігати і в антропоніміконі Центральної та Східної Донеччини [6; 8].

Білий колір є домінуючим у прізвищах Донеччини, що можна пояснити його яскравістю та невластивістю для місцевого населення. Таких прізвищ зафіксовано 120: *Белай* (1), *Беляй* (2), *Белуха* (4), *Беленький* (6), *Белый* (31), *Беляй* (3) *Білай* (7), *Білан* (9), *Білаш* (10), *Білаш* (10), *Білаш* (10), *Білаш* (10), *Білей* (1), *Біленко* (86), *Біленький* (12), *Білий* (120), *Білик* (48), *Білич* (3), *Білинець* (6), *Білошенко* (7), *Білера* (3), *Більченко* (1), *Біличенко* (11), *Білуха* (2), *Білюк* (3), *Біляй* (6).

Проте деякі прізвища цього лексико-семантичного різновиду можуть мати інше витлумачення, зокрема прізвище *Білан* < білан «блондин, вид білого вола чи собаки, білий хліб» [10, I с. 64], *Білаш* < білаш «білий хліб» [10, I с. 64], *Білик* < білик «інструмент для очищення шкіри або самець білки» [10, I с. 65], *Біляк* < біляк «людина, вдягнута в білий одяг, вид грибів або заєць» [10, I с. 68] тощо.

Семантика чорного кольору менш частотна в антропоосновах північної Донеччини, що можна пояснити тим, що українці переважно темноволосі та темноокі і взагалі становлять одноманітну високорослу масу [2, с. 12–20]. Проте дослідниця прізвищ Бузько-Інгульського межиріччя Т. Зайцева зауважує про перевагу антропооснов із лексемою «чорний» [4]. Із назвою чорного кольору пов'язані основи 65 прізвищ північної Донеччини: *Чарний* (3), *Чернега* (8), *Черненко* (45), *Черниш* (4), *Чернишов* (61), *Черній* (62), *Чернов* (82), *Чернуха* (9), *Чернуш* (2), *Чернушенко* (26), *Чернуха* (9), *Чернюк* (1), *Черняк* (34), *Чорний* (145), *Чорній* (16). Деякі антропооснови утворені від назв відтінків чорного кольору: *Смаглий* (1), *Смаглюк* (6), *Смаглий* (18), *Смоляник* (1) < смоляний «чорний, як смола» [10, IV с. 159], *Сутемний* (3) < сутемний «дуже темний, майже чорний» [10, IV с. 232]. Лексема *сутемний*, відображена у прізвищах, сьогодні вийшла з активного вжитку.

Зафіксовані в антропоосновах північної Донеччини лексеми «світлий» та «темний» послугували для утворення нечастотної групи прізвищ. Хоча ці лексеми не вказують на певний колір, їх семантика свідчить про наявність чи відсутність забарвлення, його інтенсивність, насиченість, яскравість. Кольорова ознака цих прізвищ свідчить про ознаку кольору шкіри чи волосся: *Світличний* (24), *Світлак* (2), *Світлаков* (6), *Світленко* (8), *Темник* (4), *Темников* (10), *Темниченко* (6).

В антропоніміконі північної Донеччини наявні прізвища, утворені від назв сірого кольору, їх зафіксовано 39: *Барнаш* (1) < барнавий «бурий» [10, I с. 31], *Бурий* (14) < бурий «сірий» [10, I с. 112], *Бурик* (4), *Попелиш* (4) < попеластий [10, III с. 321], *Седик* (1), *Сивак* (1), *Сиваченко* (9), *Сиваш* (2), *Сивик* (9), *Сивко* (2), *Сивець* (1), *Сірий* (1), *Сіренко* (50), *Сірик* (1). Лексеми *сірий*, *сивий*, *барнавий*, *бурий* і *сізгий* вживаються як абсолютні синоніми, проте, можливо, вони використовувалися для вираження відтінків сірого кольору. Мотиви виникнення цих прізвищ можуть бути різними: за кольором волосся, брів, вусів тощо. Проте слід враховувати, що такі найменування можуть походити від назв коней та волів, «володіння якими було настільки важливою обставиною селянського побуту, що характерні для тварини найменування за мастю чи якоюсь іншою ознакою односельці могли перенести на її господаря» [10, с. 36].

В антропоніміконі північної Донеччини зафіксовано також прізвища, утворені на основі застарілої або діалектної лексики: *Шарий* (6) < діал. шарий «сірий» [10, IV с. 485]; *Чалий* (39) < заст. чалий «сіро-коричневий» [10, IV, с. 443], *Чаленко* (17), *Чалик* (3).

Деякі прізвища цього різновиду можна мотивувати не лише назвою кольору, а й вказівкою на соціальне становище людини: *Серік* (1), *Сіряк* (20), *Сіряченко* (3), *Сірячок* (1) < заст. сіряк «поста бідна людина» [10, IV с. 128], *Черник* (18) < заст. чернь «простий народ» [10, IV с. 458], *Чорнориз* (4) < «чернець» [10, IV с. 471].

Серед «кольористичних» прізвищ помітну групу складають антропоніми, пов'язані з відтінками червоного (рудий, бурим, червоним / красним та ін.) кольору: *Бурий* (14), *Бурик* (4), *Красняк* (3), *Краснюк* (5), *Риженко* (15), *Рижик* (1), *Рижканич* (1), *Рижко* (4), *Рижук* (7), *Червоненко* (5), *Червоний* (4), *Червонюк* (2). Лексема *рудь* виявилася домінантною щодо прізвищтворення (28 прізвищ): *Рудь* (38), *Рудак* (5), *Рудий* (18), *Рудик* (15), *Рудич* (4), *Руденко* (254), *Рудченко* (24), *Рудюк* (1), *Рудяк* (3), *Рудяшко* (4). Прізвище *Моруга* (2), *Моруженко* (4) також пов'язане з діалектною лексемою *моругий*, що позначає «рудий чи темно-сірий» [10, II с. 446]. Із діалектною лексикою мають зв'язок і прізвища *Заруда* (4), *Зарудько* (2): діал. *зарудити* «почервоніти, окров'янитися». Очевидно, первісно прізвиська *Заруда*, *Зарудько* називали червону або засмаглу до червоного кольору людину.

27 «кольористичних» прізвищ утворилося від прізвищ, мотивованих назвою жовтого кольору та його відтінку – золотого: *Воцаний* (11) < воцаний «жовтий, рудий, за кольором подібний до воску», *Жовтий* (5), *Жовтяк* (4), *Жовтенко* (3), *Золотенко* (2), *Золотько* (2), *Золотушко* (3), *Золотущенко* (1), *Пшеничний* (8), які вказують на колір волосся чи шкіри. Припускаємо, що прикметник *золотий* міг вживатися в переносному значенні і називав людину за її позитивними внутрішніми рисами. В основах прізвищ північної Донеччини відображено назви, які вказують на коричневий колір: *Карий* (7), *Кароочко* (3), *Вороний* (4), *Воронько* (7), *Воронкевич* (1), *Вороненко* (45), *Ворончук* (4), *Гнідаш* (1), *Гніденко* (28), *Гнідий* (4), *Гнідкий* (3), *Гнідко* (5), *Гнідченко* (4), *Гнідій* (3). Лексеми *вороний*, *гнідий*, *карий*, зафіксовані в антропоосновах, свідчать про важливість розрізнення відтінків коричневого кольору: *вороний*, *карий* – «темно-карий», *гнідий* – «світло-коричневий» [11, II с. 94]. Прізвища *Синявий* (6), *Синій* (5), *Синюк* (3), *Синенко* (6) вказують на синюватий колір шкіри, якого людина набувала за певних життєвих обставин (хвороби), що привертало увагу оточуючих. Лексема *зелений*, зафіксована в прізвищах *Зелений* (56), *Зеленько* (7), *Зеленюк* (5), не може бути однозначно вмотивована лише кольоровою ознакою особи, тому що може вказувати на молодий вік індивіда. В основах деяких прізвищ відобразилася лексема *рябий*. Такі антропоніми в минулому були прізвищами людей, в яких на обличчі залишилися сліди від віспи: довба «рябий» [10, I с. 401] > *Довбій* (3), дзюба «дівчина з лицем, вкритим віспою» [10, I с. 380] > *Дзюба* (40), *Дзюбенко* (10), *Дзюбо* (2), *рябий*

«той, що вкритий рудими плямами» [10, IV с. 91] > *Рябенко* (38), *Рябий* (2), *Рябо* (13), *Рябуха* (7), *Рябчук* (3), *Рябенко* (17), *Рябець* (13).

Портретна характеристика людини за кольором знайшла відображення й у складних прізвищах-композитах, що вказували на колір бород, брів, вусів, частин тіла тощо: *Беловусів* (1), *Белогривий* (6), *Белогруд* (13), *Білоус* (110), *Білобородько* (1), *Білоніс* (4), *Білокопитий* (4), *Білоножко* (5), *Краснобриж* (13), *Краснобрижій* (22), *Красновид* (5), *Красногруд* (1), *Красноніс* (1), *Краснощок* (11), *Краснощокій* (1), *Сивочуб* (1), *Сиволобов* (3), *Синеокий* (1), *Синолиций* (1), *Синьогуб* (4), *Сіробаба* (3), *Сіроус* (11), *Черноличенко* (1), *Чорноус* (2), *Чорнозуб* (5), *Чорноштан* (17).

В антропоніміконі зафіксовано прізвища, мотивовані назвами ойконімів, складу назв яких входили назви кольорів: *Белоцерковець* (6), *Белоцеркович* (1), *Білогай* (2); гідронімів: *Білоозеро* (4), *Чорноморець* (4), *Чорноморський* (7).

Складні прізвища утворювалися з двох частин – іменникової та прикметникової. Частотними субстантивними компонентами цих прізвищ є назви свійських тварин: **віл** (*Беловіл* (3), *Біловоленко* (2), *Рябовіл* (1), *Сивовіл* (4)); **кіз** (*Білокіз* (5), *Сивокіз* (7)); **кінь** (*Білокінь* (26), *Рябокінь* (35), *Сивокінь* (3)).

Особливості кольору одягу могли бути виразною ознакою, яка помічалася й закріплювалася в індивідуальних прізвиськах. Серед такої лексики виокремлюються композити, перша частина яких вказує на колір одягу: *Білошапка* (7), *Красношапка* (2), *Красношлик* (1), *Рябошапка* (3), *Сіроштан* (1), *Чорноштан* (1), *Чорноштан* (2).

Полісемантичні прізвища *Білодід* (6), *Білоіваненко* (3), *Білоіванов* (1), *Білоіван* (13), *Красножон* (4), *Чорноіван* (5), *Золотопун* (1), *Золотоверх* (2) могли свідчити не лише про кольорові ознаки волосся чи шкіри, а й високі (низькі) моральні якості, соціальний статус.

В основах прізвищ знайшли відображення деякі назви старовинних кольорів, які використовувалися для позначення масті домашніх тварин: *Багрий* (8) < багрий «назва сіро-бурого вола» [10, I с. 18], *Балан* (15) < балан «назва білого вола» [10, I с. 24], *Барна* (13) < барна «назва темно-сірого вола» [10, I с. 31], *Буланенко* (3) < буланний «світло-жовтий», *Вороний* (3), *Гнідаш* (1) < гнідий «коричневий, бурий» [10, I с. 294], *Караман* (2) < караман «назва чорного вола» [10, II с. 220]; *Шадура* (3) < заст. шадуля «світло-сіра корова» [10, IV с. 481], *Шадура* (1), *Шадурко* (4).

Висновки. Отже, збережена гама кольорів в антропоосновах північної Донеччини засвідчує специфіку засобів регіональної номінації, тобто відображення навколишнього світу в усьому його різноманітті через засоби реалізації складних асоціативних зв'язків, що демонструють суб'єктивне ставлення людини до світу через почуття та емоції. Назви кольорів, збережені в антропоосновах, свідчать про полісемантичність виникнення прізвиськ: зовнішні особливості, ставлення людини до людини, соціальний статус, ступінь освіченості. Лексеми на позначення кольорів в антропоосновах могли набувати образно-метафоричного або оцінного значення, конкретизуючи, увиразнюючи людину (*Чорноіван*, *Рябоштан*).

Домінантними кольорами в прізвищевому антропоніміконі північної Донеччини є білий, чорний, рудий і сірий, менш частотними – жовтий, коричневий, синій, зелений. Ця кольорова гама є характерною для всієї території Донеччини, проте відрізняється від антропонімного матеріалу інших ареалів України порядком переваги кольорів. Основою для створення прізвищ могли бути різноманітна палітра відтінків одного кольору (наприклад, коричневого – буланний, гнідий, вороний, карий), що мало на меті більш точно увиразнення індивідуалізації. Незвичне враження, помічене в зовнішності людини, частіше виражалося не в загальних характеристиках, а в точній указівці на якесь відхилення від норми.

Перспективи подальших наукових розвідок. Перспективи подальшої розвідки вбачаємо, зокрема, в дослідженні словотвірної специфіки прізвищевих антропооснов північної Донеччини на позначення кольорової ознаки (порівняно з іншими регіонами України).

Література:

1. Бабій Ю. Лексико-семантична база прізвищ правобережної частини Середньої Наддніпрянщини // Ономастика і апелятиви, вип. 23. Збірник наукових праць / За ред. проф. В.О. Горпинича. Дніпропетровськ: ДНУ, 2005. С. 43–50.
2. Вовк Ф.К. Студії з української етнографії та антропології. К.: Мистецтво, 1995. 336 с.
3. Горпинич В.О., Корнієнко І.А. Антропонімія Дніпровського Припоріжжя і суміжних регіонів України: Монографія / За ред. проф. В.О. Горпинича // Ономастика і апелятиви. Вип. 25. Д.-ск-Миколаїв: Іліон, 2006. 237 с.
4. Зайцева Т. Прізвища Бузько-Інгульського межиріччя, мотивовані назвами кольорів. URL: http://linguistics.kspu.edu/webfm_send/1396.
5. Масенко Л.Т. Українські імена і прізвища. К.: Наук. думка, 1990. 48 с.
6. Новикова Ю.М. Прізвища з семантикою кольору (на матеріалі антропонімії м. Донецька) // Лінгвістичні студії. Вип.14: ДонНУ, 2006. С. 247–249.
7. Познанская В.Д. Антропонимия юго-восточной Украины: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Харьков, 1983. 20 с.
8. Познанська В.Д. Лексика на позначення фізичних і психічних рис людини як основа для творення українських прізвищ // Лінгвістичні студії. Вип.10: ДонНУ, 2002. С. 161–168.
9. Познанська В. Прізвища з суфіксом –енк-о в антропонімії Донеччини // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 11 Донецьк: Український культурологічний центр, 2006. С. 49–57.
10. Словарь української мови. Збір. ред. журналу «Киевская Старина» / Упор. з дод. власного матеріалу Борис Грінченко. Т. I. IV. Київ, 1907–1909.
11. Словник української мови. К.: Наук. думка, 1970–1980. Т. 1.

Анотація

**Н. БУЛАВА. ВІДОБРАЖЕННЯ НАЗВ КОЛЬОРІВ
В АНТРОПООСНОВАХ ПІВНІЧНОЇ ДОНЕЧЧИНИ**

У статті досліджено лексико-семантичну специфіку українських прізвищ північної Донеччини, мотивованих назвами кольорів. Запропоновано кількісний аналіз прізвищ зазначеного регіону та розкрито роль кольорової лексики у формуванні прізвищ. Проаналізована семантика назв кольорів, відображена в основах прізвищ, уможливила здійснення порівняльного аналізу прізвищ цієї групи із залученням антропонімного матеріалу інших регіонів України.

Ключові слова: українське прізвище, специфіка, колір, регіон.

Аннотация

**Н. БУЛАВА. ОТОБРАЖЕНИЕ НАЗВАНИЙ ЦВЕТОВ
В АНТРОПООСНОВАХ СЕВЕРНЫХ РАЙОНОВ ДОНЕЦКОЙ ОБЛАСТИ**

В статье исследована лексико-семантическая специфика украинских фамилий северных районов Донецкой области, мотивированных названиями цветов. Предложен количественный анализ фамилий указанного региона, и раскрыта роль лексики, обозначающей цвета, в формировании фамилий. Проанализирована семантика названий цветов, отраженная в основах фамилий, осуществлен сравнительный анализ фамилий этой группы с привлечением антропонимного материала других регионов Украины.

Ключевые слова: украинская фамилия, специфика, цвет, регион.

Summary

**N. BULAVA. DISPLAY OF THE NAMES OF COLORS
IN ANTHROPOSTEMS OF THE NORTHERN DONETSK REGION**

The article deals with the lexical-semantic specificity of Ukrainian surnames of northern Donetsk region, motivated by the names of colors. The quantitative analysis of the names of the specified region is proposed and the role of the color vocabulary in the formation of the surnames is disclosed. The semantics of the names of colors reflected in the stems of surnames was analyzed, a comparative analysis of surnames of this group was done with the involvement of anthroponymic material from other Ukrainian regions.

Key words: Ukrainian surname, specificity, color, region.